

ІСТОРИЯ

УДК 22

Богдан ЛАЗОРАК

ФІНАНСОВО-ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ УНІАТСЬКИХ БРАТСТВ ПРИ КАРВАСАРСЬКІЙ ХРЕСТОВОЗДВИЖЕНСЬКІЙ ЦЕРКВІ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО (XVIII ст.)

Джерела прибутків та напрями видатків міських, передміських та сільських церковних братств, які діяли в межах парафіяльної сітки Кам'янецького крилоського намісництва протягом усього XVIII ст. досі залишаються недослідженими в історіографії. У цій розвідці аналізується фінансова та господарська діяльність старших та молодших братств мирян, які виникли та діяли при церкві Воздвиження Чесного Хреста на Карвасарському передмісті Кам'янець-Подільського у XVIII ст.

Ключові слова: церковне братство, церква Воздвиження Чесного Хреста, передмістя Карвасари.

The sources of the profits and the directions of the spendings of the civic, suburb and country church fraternities that were acting within the parish system of the Kamyanets krylos vicegerency during the whole XVIII-th century are still not investigated in the historiography. In this research the financial and economic activities of the senior and junior fraternities of the lay people, which appeared and worked at the Church of the Exaltation of the Holy Cross in the suburb Karvasary in Kamyanets Podilsk in the XVIII-th century, are analyzed.

Keywords: the church fraternity, Church of the Exaltation of the Holy Cross, a suburb Karvasary.

Насичений епохальними історичними подіями ранньомодерний Кам'янець-Подільський у сучасній історіографії продовжує ілюструватися доволі скупими відомостями про релігійне життя української національної громади, діяльність якої, подібно до Львова, у XVI – XVIII ст. виражалась діяльністю церковних братств [8, 503].

Серйозне дослідження історії церковних братств Кам'янець-Подільського розпочалось ще в середині XIX ст. [7, 233] у середовищі подільських істориків-краєзнавців Ю. Лотоцького, М. Яворовського, М. Орловського, Ю. Сіцинського та ін. Та незважаючи на те, що у XX ст. цю традицію опосередковано продовжували відомі українські радянські дослідники Я. Ісаєвич [4], І. Винокур [2], Є. Пламеницька [14], О. Пламеницька [15], в історії церковних братств Кам'янець-Подільського періоду XVI – XVIII ст. «досі незаповненими залиша-

ються» сторінки з фінансово-господарської та релігійно-культурної видів діяльності. У цьому контексті перспективним залишається дослідження уніатських церковних братств кам'янецького передмістя Карвасар [21, 339 – 340], на якому була розміщена давня церква Воздвиження Чесного Хреста [11, 973].

Перші відомості про існування на Карвасарах православної церкви під титулом Воздвиження Чесного Хреста є на плані Кипріяна Томашевича 1672 р. [26]: «8. Eccl. Ruthenorum S. Krucis (in Karwasaris)» [28, 335]. Згодом Хрестовоздвиженська церква була позначена на римській гравюрі 1684 р. [13, 70]. У березні цього ж року церква разом із передмістям Карвасари та селом Длужек (Длужки) були спалені під час штурму Кам'янець-Подільського польськими військами [30, 356 – 357]. За версією Ю. Сіцинського, церква у період перебування турецької адміністрації була перебудована в мечеть [21, 340]. Дерев'яний храм Воздвиження Чесного Хреста на Карвасарах був відбудований у 1724 р. [30, 20], головно, завдяки зусиллям пароха Гавриїла Божовського [28, 344, 336]. До сьогодні незрозумілим залишається факт реєстрації храму у недатованому реєстрі духовенства, церков і монастирів львівської єпархії за владництва Йосифа Шумлянського, складеному приблизно у 1700 – 1708 рр. [23, 582]. У цей час церква належала до духовного капітульного підпорядкування (*Duchowny kapitularny*) [23, 582].

Найбільше інформації про церкву та діяльність старших і молодших братств при Карвасарській церкві Воздвиження Чесного Хреста у XVIII ст. є в актах генеральних візитацій [22, 58]: 1730 – 1731 рр., 1758 р. та 1791 р., яких, до речі, порівняно з іншими кам'янецькими церквами, найбільше збереглося саме для церкви на Карвасарах. Уперше тексти цих церковних візитацій проаналізував подільський історик-краєзнавець Микола Яворовський [27] у другій половині XIX ст., а оригінали та копії цих важливих документів нещодавно віднайшов та систематизував львівський дослідник церкви Ігор Скочиляс [22].

При церкві Воздвиження Чесного Хреста у XVIII ст. діяли три церковні братства мирян: старше – Воздвиження Чесного Хреста; молодше – чоловіче Вознесення Христового та жіноче – сестринське [28, 340].

На жаль, нам сьогодні невідомо про датування статуту старшого братства, однак достовірно відомо, що текст братських артикулів був стверджений перемишльським єпископом Онуфрієм Шумлянським [24, 246; 25, 22], який протягом 2-х років (1746 – 1749 рр.) тимчасово адміністрував у Львівсько-Галицько-Кам'янецькій єпархії. Відомо також, що саме за урядування О. Шумлянського в обіг масово вводились стародруковані тексти братських статутів [3, 22, 28], які містили, як правило, 10 артикулів [8] і згодом повсюдно поширювались по всій

епархії. Відтак можна припустити, що статут для карвасарського Хрестовоздвиженського братства міг бути стверджений приблизно між 1746 – 1749 рр.

Аналізуючи візитацію Хрестовоздвиженського храму 1758 р., М. Яворовський з'ясував імена та прізвиська (прізвища) [28, 341] членів старшого братства: Дмитро Сосницький (старший братчик), Симеон Боровський (молодший братчик), Константин Янчинський (скарбник), до зобов'язань останнього входило зберігання братського статуту та ведення книги прибутків і витрат братства [28, 341], у яких записувались усі можливі джерела [31, 189-203] та суми братських доходів і видатків. Для прикладу, у Перемишльській епархії у XVIII ст. ці книги найчастіше перевіряв декан [31, 203].

М. Яворовський зумів детально проаналізувати записи фінансових надходжень та витрат трьох братств Карвасарської Хрестовоздвиженської церкви [28, 341]. Під час генеральної візитації 1758 р. баланс грошових засобів старшого братства становив 20 флоринів (1 фл. = 30 гр.), які зберігалися у братській скрині. Здебільшого дохід братства залежав від пожертвувань, які надходили в скриню як від парафіян, так і від членів братства, не враховуючи обов'язкових членських внесків, що в середньому складали суму 6 грошей [10, 440].

До моменту організації старшого братства у 1739 р. парафія Хрестовоздвиженської церкви налічувала 30 парафіян [30, 357], проте вже у 1791 р. загальна чисельність прихожан становила 492 особи, з яких 123 були неповнолітніми (не допускались до складання таїнства Сповіді та ін.) [28, 345]. Помітне збільшення кількості парафіян М. Яворовський пояснював двома вірогідними припущеннями [28, 345]: 1) при підрахунку 1739 р. до парафіян зараховували винятково голів сімей; 2) збільшення кількості парафіян відбувалося шляхом приєднання до Хрестовоздвиженської парафії Карвасар додаткових присілків, які згадувались лише у візитації 1791 р. (Губачівка або Кубачівка, Татариск (часто урочище) [13, 72], Янчинець і Підзамче) [19, 103 – 109; 12, 375 – 379]. Цікаво, що сучасна польська дослідниця Рената Кароль-Мазур, збільшення кількості української громади Кам'янця-Подільського вистежує ще на початку XVIII ст., пов'язуючи цей процес із імміграцією населення з галицьких земель [30, 71]. У цей час серед українських колоністів були багаті ремісники, наприклад, на Карвасарах у 30-х рр. XVIII ст. проживав кравець Іван Пясецький [30, 71]. Проте враховуючи той факт, що основна частина української громади на Карвасарах була задіяна в сільському господарстві [30, 71], доходи парафіян Хрестовоздвиженської церкви в основному будувались на рільництві та млинарстві. Відтак більшість пожертв на користь церковних братств надходила здебільшого від пара-

фіян, які безпосередньо працювали у такій прибутковій галузі господарства, як млинарство. Наприклад, у 1716 р. на Карвасарах жив млинар Антоній, дружина якого самовільно втекла в м. Хотин, прийнявши згодом мусульманську віру та одружившись із татарським каменярем Махмедом Калфою [30, 289]. Добре відомо, що вже у 1750 р. на Карвасарах діяло 4 млини, а в 1789 р. – 3 [30, 327]. Млин, як дохідне місце, часто виступав предметом фінансових домовленостей між магістратом міста та церковними братствами. Позаяк існували ситуації, при яких магістрат Кам'янця-Подільського, прагнучи компенсувати свої грошові заборгованості перед вірменськими та українськими церковними братствами, надавав їм у тимчасову оренду млини, які були у власності міста. Подібна ситуація склалася у 60-х рр. XVIII ст., коли вірменське братство св. Михаїла і Гаврила Архангелів на карвасарських млинах отримувало сталий прибуток [30, 376].

Окрім традиційних пожертвувань та фундувань, джерелом прибутків старшого братства були кошти, отримані від лихварських операцій. Наприклад, станом на 1758 р. загальна сума боржників братства становила 17 флоринів 18 грошей [5, 757] та 2 соліди (шеляг) [5, 757]. Прибутки Карвасарського братства, порівняно з іншими кам'янецькими церковними братствами, вирізнялись стабільним співвідношенням між прибутком та витратами, щобільше, у 70-их рр. XVIII ст. вони характеризувались зростанням грошових надходжень. Наприклад, у 1774 р. у старшого братчика Матея (Матвея) Фурмана, незважаючи на чималі витрати, пов'язані, передовсім, із купівлею церковних дзвонів, у братській казні залишилось 125 зл. Тоді як другий старший братчик Андрій Шупуляк володів 164 зл., а ще 113 зл. він віддав різним особам у позику. Цікаво, що 100 зл. зберігалось у братського священника Олексія Страдецького, які братство отримало після смерті якогось Миколая Вільчковатого (Вільчколатого). Священик володів також 13 зл., які ще не були внесені до братської книги реєстрів, і які, очевидно, були виявлені візитатором. Відтак загальна сума готівкових грошей братства, не враховуючи заборгованості братству, становила 402 зл. До 1774 р. прибутки старшого братства були настільки стабільними та надійними, що на зберігання у його касі згаданий Микола Вільчковатий довірив 80 зл. [28, 343].

У 1784 р. дохід Хрестовоздвиженського братства зменшився майже вдвічі і становив 240 зл. 2 гр., з яких на різноманітні видатки було затрачено 192 зл. 13 гр., окремо на розвиток лихварських операцій братство вклало 334 зл. У 1790 р. братство володіло лише 136 зл. 10 гр., причому в цей період чомусь не проводило жодних лихварських операцій. У 1791 р. готівковий капітал братства становив 124 зл. 26 гр., а сума, внесена до лихварських операцій, – 234 зл.

Молодше чоловіче братство при Хрестовоздвиженській церкві мало титул Вознесіння Христового, статут якого був затверджений львівсько-галицько-кам'янецьким єпископом Левом Шептицьким у 1753 р. [28, 341]. У 1758 р. старшим братчиком був Симеон Меджинський, функції молодшого братчика виконував Яцентій Лисовський, а братським скарбником числився Симеон Побережников. Саме ці особи, за словами М. Явровського, дали на огляд візитатору Івану Громницькому книги прибутку та витрат цього чоловічого молодшого братства [28, 342]. Отже, братство володіло власною касою. Для прикладу, у 1758 р. воно нараховувало 23 фл. Крім того, молодше братство відокремлено від старшого братства здійснювало лихварські операції, на які у тому ж таки 1758 р. заклало 15 фл. Певна частина братських грошей зберігалась у двох членів братства Стефана Яницького – 16 фл. та Івана Краковського – 8 фл. Порівняно з 1758 р., коли братство в сумі володіло 62 фл., у 1774 р. реальний грошовий баланс становив 129 зл. 15 гр., причому всі вхідні лихварські рахунки братства були сплачені [28, 342]. У середині 80-х рр. XVIII ст. зберігалась тенденція, при якій дохід братства переважав над витратами [28, 342]. Наприклад, у 1784 р., за керівництва старшого братчика Григорія Михальського було зібрано 75 зл. 12 гр., з яких витратили меншу половину – 29 зл. 20 гр. У 1785 р. старший братчик Михайло Томарський зумів зібрати до братської скрині 40 зл. 2 гр., з яких на видатки було використано лише 4 зл. 2 гр. Крім того, за період 1784 – 1785 рр. у книгах реєстру прибутку та витрат, серед зовнішніх боржників братства було занотовано суму у розмірі 63 зл. 12 гр., яка свідчить про вміле ведення лихварських операцій у період керівництва згаданих братчиків. Дещо більші прибутки спостерігаємо у 1790 р., коли вони сягнули 55 зл. 19 гр. Наступного 1791 р. ця сума майже не змінилась, склавши 55 зл. 15 гр., проте водночас було зафіксовано факт чималого зростання розмірів лихварської застави на користь братства, яка становила 153 зл. [28, 342].

Відносно стабільний дохід молодшого братства давав змогу його членам здійснювати релігійну діяльність. Відомо, наприклад, що у 1758 р. молодше братство власним коштом збудувало бічний різьблений вівтар, який теж мав титул Вознесіння Господнього, а в подальшому братство стежило за вчасним проведенням богослужінь у цій частині храму та ін. [28, 337]. Відомо, що в 1758 р. у цьому вівтарі був розмальований престол без антими́нсу [9], покритий трьома білими покривалами. На престолі ж – дерев'яне різьблене розп'яття Ісуса Христа та два підсвічники. На вівтарі був також образ св. Архангела Михаїла.

Подібно до міських парафій Кам'янця-Подільського [18, 220 – 221], жінки Хрестовоздвиженської парафії Карвасар зуміли організувати власне молодше сестринське (жіноче) братство, про діяльність котрого

збереглося найменше інформації (невідома навіть назва). На думку М. Яворовського, перші відомості про діяльність цього братства датуються 1774 р., коли старшою сестрою братства була дружина місцевого пароха Олексія Страдецького (1760 – 1791 рр.) [28, 344] Маріанна Страдецька [28, 342]. Цікаво, що сестринське братство зуміло зорганізувати власну фінансово-господарську діяльність [28, 342], яка в практиці діяльності сестринських братств у XVIII ст. є доволі рідкісним випадком. Наприклад, згадана Маріанна Страдецька до 1774 р. (навіть при оплаті всіх видатків) змогла зібрати в казну 40 зл. Прибутки сестринського братства дещо зросли у 1784 р., склавши суму 45 зл. 12 гр., при цьому 25 зл. братство вклало у розвиток лихварських операцій. Відтак уже через 6 років прибутки сестринського братства почали переважати над прибутками чоловічих братств. Зокрема, у 1790 р. готівковий баланс братства становив 240 зл. 27 гр., а в 1791 р. – 345 зл. 14 гр. Для кращого розуміння ситуації щодо прибутків трьох братств, які діяли при Карвасарській церкві Воздвиження Чесного Хреста, пропонуємо порівняльну таблицю прибутків та витрат братств.

Таблиця 1. Реєстр прибутку та витрат церковних братств Карвасарської Хрестовоздвиженської церкви 1758 – 1791 рр.

Рік	Старше братство Воздвиження Чесного Хреста			Молодше чоловіче братство Вознесіння Христового			Молодше сестринське братство		
	Готів- ка в касі	Вида- тки братс- тва	Лих- варсь- кий внесок	Готів.	Вид.	Лихв.	Готів.	Вид.	Лихв.
1758	20 фл.	–	17 фл. 18 гр. 2 сол.	47 фл.	–	15 фл.	–	–	–
1774	402 зл.	–	113 зл.	129 зл. 15 гр.	–	–	40 зл.	–	–
1784	240 зл. 2 гр.	192 зл. 13 гр.	334 зл.	75 зл. 12 гр.	29 зл. 20 гр.	63 зл. 12 гр.	45 зл. 12 гр.	–	25 зл.
1785	–	–	–	40 зл. 2 гр.	4 зл. 2 гр.		–	–	–
1790	136 зл. 10 гр.	–	–	55 зл. 19 гр.	–	–	240 зл. 27 гр.	–	–
1791	124 зл 26 гр.	–	234 зл.	55 зл. 15 гр.	–	153 зл.	345 зл. 14 гр.	–	–

Судячи з таблиці станом на 70-ті рр. XVIII ст., серйозне піднесення у розвитку фінансових операцій спостерігаємо винятково у старшого братства. Однак уже в 90-х рр. XVIII ст. першість за кількістю прибутків характерна для молодшого сестринського братства. Для прикладу, середньостатистична сума за 1790 та 1791 рр. для молодшого сестринського братства становить – 293 зл. 0, 55 гр., старшого чоловічого – 261 зл. 6 гр., для молодшого чоловічого – 55 зл. 7 гр.

Статистику прибутків уніатських братств на Карвасарах слід обережно пов'язувати із лихварськими взаємовідносинами між українською та єврейською громадами, які особливо пожвавились після того, як король Август III у 1750 р. видав розпорядження про виселення єврейських родин за межі мурів Кам'янець-Подільського [30, 296]. Значимо, що наприкінці 80-х рр. XVIII ст. кількість єврейських родин на Карвасарах посідала третє місце серед околиць Кам'янець-Подільського. Наприклад, згідно з переписом населення, від 30 вересня 1789 р. на Карвасарах проживало 168 єврейських родин [30, 298]. Цікаво, що саме в цей період спостерігається тенденція до збільшення прибутків молодшого сестринського братства.

Проте варто зазначити, що згадані братства свої фінансові рахунки записували неакуратно. Недарма у 1784 р. візитатор зауважив, що молодше чоловіче братство проводить свої записи на окремих фрагментах паперу [28, 342], що, на його думку, було грубим порушенням при веденні фінансової документації, яка повинна була мати форму книги й заповнюватися систематично. На думку М. Яворовського, саме через таку халатність братства більшість цінної інформації було втрачено [28, 342]. Натомість недоліком у діяльності старшого братства вчений вважав саме небажання його членів вимагати від своїх боржників вчасного сплачування позичених у братства грошей [28, 342 – 343], що, зрештою, стало однією із вирішальних причин зменшення прибутків. Загалом фінансові резерви трьох братств давали можливість братчикам до 70-х рр. XVIII ст. спільно виконувати свою головну релігійну функцію – доглядати храм Воздвиження Чесного Хреста. Очевидно, саме завдяки братствам було збережено одну з найвидатніших пам'яток декоративного мистецтва Поділля – гаптовану плащаницю XVI ст., яка сьогодні зберігається у фондосховищах Кам'янець-Подільського музею [1, 197 – 198]. У 1774 р. старше братство зуміло дещо оновити внутрішнє оздоблення храму [28, 338]. Зокрема стараннями братчиків для храму було куплено срібну і позолочену всередині дарохранильницю [17, 44] з кришкою у формі корони. Передпрестолля головного вівтаря було прикрашене дорогими турецькими покривалами. На вівтарі було 6 підсвічників з білими свічками, закуплені моло-

дшим чоловічим братством. У вівтарі зберігався також виносний образ, придбаний молодшими братствами: з одного боку образ містив зображення св. Хреста, а з іншого – образ Непорочного Зачаття Пресвятої Богородиці. Також у вівтарі зберігався срібний, позолочений хрест з розп'яттям та підніжжям, який був куплений старшим братством за рахунок коштів, отриманих від пожертвувань парафіян.

Вівтар молодшого чоловічого братства у 1774 р. поміщав 8 підсвічників та олов'яний хрест. Помісний образ св. Миколая Мирлікійського братство прикрасило срібною короною.

Однак у зв'язку із фінансовим занепадом старшого та молодшого чоловічих братств у 70-х рр. XVIII ст., дерев'яний храм Воздвиження Чесного Хреста все ж починає «підупадати» [30, 357]. У 1784 р. братства змушені були укріпити храм з усіх боків спеціальними опорами для кращої безпеки прихожан [28, 338]. Приблизно у цей же час братства зуміли відремонтувати церковний дах, проте на капітальний ремонт храму все ж не спромоглися, за що неодноразово братчики отримували докори під час візитацій. Через 20 років згадані братства, які на той момент уже перейшли до православної віри [20, 258], спромоглися своїми силами у 1799 р. закласти новий храм, будівництво якого остаточно було завершено у 1801 р. [1, 196 – 197].

Господарська діяльність карвасарських церковних братств була пов'язана також із доглядом за церковними ґрунтами. Наприклад, візитація Хрестовоздвиженського храму 1758р. зафіксувала у церковному володінні 9 нерівномірних наділів [28, 343; 22, 265], до яких входило 27 днів ріллі та 14 косарів сінокосу. У 1786 р. братчики водночас доглядали за церковним полем у розмірі 28 днів та садибою, що була неподалік храму, до якої належали додаткові земельні угіддя: ріллі на 3 дні та сінокосів на 15 косарів. Візитація 1791р. [22, 369] детальніше зафіксувала володіння карвасарської церкви. У тексті візитації було згадано про площу, на якій відбувалось будівництво будинків, а також неогорожену садибу, що була під скелями та межувала з садибою Луки Коваля [28, 343]. З тексту дізнаємось також, що церковне братство утримувало пасіку [28, 343], яка разом із церковним полем на 3 дні розміщена була на території Вишневого лісу. Зазначимо, що завдяки виробництву меду братства Хрестовоздвиженської церкви виконували одразу декілька релігійних функцій [29]. Скажімо, на основі меду братчики виготовляли віск, а з нього виливали свічки, котрі служили для обрядів та освітлення церкви. Обряд «Свічки» (братська свічка, канун) – це традиційне парафіяльне свято, яке було досить поширеним при церквах Кам'янецького крилосу в XVII – XVIII століттях. Обряд спалення свічок, виготовлених силами церковного братства, приурочував-

ся на честь святого покровителя місцевого храму та на честь інших релігійних свят. Ці празничні урочистості проводились, як правило, у весняно-літній період [6, 237]. Виробництво свічок також було додатковим джерелом прибутку, а сам бджолиний мед часто використовували для виготовлення ліків, які нерідко могли використовувати для потреб братських шпиталів.

Візитація 1791 р. детально ілюструє топографію та розмір земельних володінь церкви Воздвиження Чесного Хреста [28, 343 – 344]. *Перший* наділ церковного поля у розмірі 3 дні був розміщений поблизу хутора, який межував з Вишневим лісом. *Другий* земельний наділ у розмірі 2 дні був обмежений територією якогось лісу. *Третій* наділ був малоприсадним для ведення господарства, бо був серед терну і становив лише 1 день. *Четвертий* наділ був розташований при Кадівецькій дорозі і становив 3 дні оранки. *П'ятий* наділ займав 8 днів і розміщувався поблизу поля, яке належало млинам села Підзамче [12, 375–379]. *Шостий* наділ був найменшим і найбільш занедбаним, оскільки займав лише 1 день оранки і постійно заростав терном. *Сьомий* та *восьмий* земельні наділи були на якихось «горбках» і займали кожен по 3 дні оранки. *Дев'ятий* наділ у розмірі 2 днів розташовувався поблизу хреста, однак з невідомих нам причин ця церковна ділянка, якою здавна користувався братський священик О. Страдецький, у 1791 р. була відібрана орендарем Підзамчівських млинів Лукевичем [28, 344]. *Десятий* наділ розташовувався неподалік Оринінської садиби і був призначений винятково для сінокосів (15 косарів).

У XVIII ст. до компетенції карвасарських братств також належав постійний догляд за парафіяльним цвинтарем, який згідно з інвентарем Кам'янецького староства 1746 р. був на південь від старої Хотинської дороги і займав приблизно 0, 4 га. [12, 189]

Отже, будучи єдиними передміськими церковними братствами Кам'янця-Подільського, братства на Карвасарах зуміли самотужки, незалежно від інших уніатських братств міста, провадити свою незалежну фінансово-господарську та релігійну діяльність. Йдеться також про існування на практиці особливих власних методів отримання прибутку (наприклад, утримання пасіки), а також існування у кожного з них відокремленої казни, що, загалом, аж ніяк не суперечило постановам Замоїського синоду 1720 р. [16, 291].

Джерела та література

1. Будзей О. Вулицями Кам'янця-Подільського / Олег Будзей // Серія «Історичні місця України». – Л., 2005. – 272 с.
2. Винокур І., Хотюн Г. Кам'янець-Подільський державний історико-архітектурний заповідник : Путівник / Іон Винокур, Г. Хотюн. – Л., 1986. – 158 с.

3. Добрянский А. История епископов трёх соединённых епархий перемышльской, самборской и саноцкой от наивысших времён до 1794 г., по источникам составленная / Антоний Добрянский. – Л., 1893. – Период III.
4. Ісаєвич Я. Братства Поділля в XVI – XVIII ст. / Ярослав Ісаєвич // матеріали III Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Л., 1970. – С. 88 – 89.
5. Капраль М. Економічні привілеї міста Львова XVI – XVIII ст. : привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій / Микола Капраль. – Л., 2007. – 816 с.
6. Лазорак Б. Братство Мирян при церкві Святого Миколая в Кам'янці-Подільському (XVIII ст.) / Богдан Лазорак // Проблеми гуманітарних наук : Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / Ред. кол. Т. Біленко (головний редактор), Р. Попп, С. Макарчук та ін. – Дрогобич, 2009. – Вип. 24. Історія. – С. 229 – 249.
7. Лазорак Б. Інституційне оформлення та діяльність церковного братства Івана Хрестителя в Кам'янці-Подільському // Питання історії України : збірник наукових праць. – Чернівці, 2009. – Т. 12. – С. 233 – 252.
8. Лазорак Б. Статут Лева Шептицького для Львівського Хрестовоздвиженського братства 1762 р. / Богдан Лазорак // Історія релігії в Україні. – Л., 2010. – Кн. 1. – С. 502 – 511.
9. Лобатынский С. О св. антиминых канца XVII, XVIII и начала XIX столетий, представленных церковью Подольской епархии и хранящихся при крестовой архіерейской церкви / Созонт Лобатынский // Подольскія Епархіальныя Вѣдомости. Часть неофициальная (далі – ПЕВ). – Каменец-Подольській, 1888. – № 19. – С. 423 – 434; № 20. – С. 455 – 462; № 21. – С. 484 – 495; № 22. – С. 515 – 525; № 23. – С. 541 – 553; № 24. – С. 583 – 593.
10. Лотоцкий Ю. Правила для православного братства, учрежденного 1736 года при Петропавловской церкви в г. Каменце-Подольском / Юліань Лотоцкий // ПЕВ. – Каменец-Подольській, 1863. – № 11. – С. 435–441.
11. Орловский М. Краткие сведения о каменецких православных церквях и католических костёлах / Михаил Орловський // ПЕВ. – Каменец-Подольській, 1865. – № 22. – С. 972 – 976.
12. Петров М. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII – XVIII ст. (Історіографія. Джерела) / Микола Петров. – Кам'янець-Подільський, 2002. – 384 с.
13. Петров М. Малюнки і гравюри Кам'янця-Подільського XVII – XVIII ст. як джерело для вивчення історичної топографії міста / Микола Петров // Історико-географічні дослідження в Україні : збірник наукових праць. – К., 2009. – Вип. 11. – С. 64 – 78.
14. Пламеницька Є., Пламеницька О. До вивчення найдавнішої урбаністичної структури Старого міста Кам'янця-Подільського / Пламеницька Євгенія, Ольга Пламеницька // Вісник історико-культурологічного Подільського братства. – Кам'янець-Подільський, 1995. – Т. 4. – С. 29 – 37.
15. Пламеницька О. Християнські святині Кам'янця на Поділлі / Ольга Пламеницька. – К., 2001 р. – 302 с.
16. Провінційний синод у Замості 1720 року Божого. Постанови / пер. о. Іван Козовик. – Івано-Франківськ, 2006. – 304 с.

17. Пуряева Н. Словник церковно-обрядової термінології / Наталія Пуряева. – Л., 2001. – 160 с.
18. Сецинский Е. Древнейшія православныя церкви в Подоліи / Евфимий Сецинский // ПЕВ. – Каменец-Подольскій, 1890. – № 40. – С. 915 – 926.
19. Сецинский Е. Исторические сведения и приходах и церквах Подольской епархии. Каменецкий уезд / Евфимий Сецинский // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольскій, 1895. – Т. 7. – 611 с.
20. Сецинский Е. Переход г. Каменца-Подольскаго под Россійскую Державу 21 апреля 1793 года / Евфимий Сецинский // ПЕВ. – Каменец-Подольскій, 1893. – № 16. – С. 257–267.
21. Сецинский Е. Приходы и церкви Подольской Епархии / Евфимий Сецинский. – Біла Церква, 2009. – 996 с.
22. Сkochиляс І. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII – XVIII століть. Львівсько-Галицько-Кам'янецької епархії / Ігор Сkochиляс. – Л., 2004. – 511 с.
23. Сkochиляс І. Недатований реєстр духовенства, церков і монастирів Львівської епархії за владичтва Йосифа Шумлянського / Ігор Сkochиляс // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 2000. – Т. ССXL: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 530 – 589.
24. Фіголь В. Церковні братства Галицької Гр. кат. провінції у XVIII ст. // Богословія. Тримісячник / Володимир Фіголь. – Л., 1937. – Т. XV. – Кн. 4. – С. 243 – 252.
25. Хаварівський У. Герби Львівських владик в Унії з Римом (1667 – 2007) / Устим Хаварівський. – Тернопіль, 2008. – 112 с.
26. Шкурко С. Там, де виник Кам'янець / Сергій Шкурко // Подолянин. – Кам'янець-Подільський: Б. в., 2007. – № 7. – С. 7.
27. Яворовскій Н. Историческія сведения о Каменц-Подольском и его православных церквах, в связи с гражданскою и церковною жизнью Подоліи / Николай Яворовскій // ПЕВ. – Каменец-Подольскій, 1889. – № 19. – С. 407 – 421; 1889. – № 21. – С. 463 – 471; 1889. – № 24. – С. 555 – 563; 1889. – № 27. – С. 628 – 637; 1889. – № 30. – С. 701 – 711; 1889. – № 51. – С. 1299 – 1313; 1890. – № 9–10. – С. 211 – 214; 1891. – № 32. – С. 759 – 764.
28. Яворовскій Н. Каменецкая Кресто-Воздвиженская церковь на Карваса-рах / Николай Яворовскій // ПЕВ. – Каменец-Подольскій, 1892. – № 20. – С. 335.
29. Яворовскій Н. Медоваареніе в древній Руси и остатки его при церквах Подольской епархии / Миколай Яворовскій // ПЕВ. – Каменец-Подольскій, 1878. – № 13. – С. 483 – 489; № 18. – С. 643 – 680.
30. Król-Mazur R. Miasto Trzech Nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku / Renata Król-Mazur. – Kraków, 2008. – 690 s.
31. Lorens B. Bractwa cerkiewne w eparchii przemyskiej w XVII – XVIII wieku / Beata Lorens. – Rzeszów, 2005. – 336 s.